

ARCHEOLOGISCH PROSPECTIE
ONDERZOEK AAN BASTION V
TE GORINCHEM

HOLLANDIA reeks 11

COLOFON

Hollandia reeks nr.	11
Titel:	Archeologisch prospectieonderzoek aan bastion V te Gorinchem
In opdracht van:	Hoogheemraadschap van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden, Gorinchem
Centrumcoördinaat:	126400/426540
Auteurs:	drs. M.J.J. Dautzenberg
Uitvoering:	drs. M.J.J. Dautzenberg en M. Veen
Contactpersoon opdrachtgever:	dhr. Th. Trompetter
Wetenschappelijke leiding:	P.M. Floore
Met medewerking van:	drs. M.J.J. Dautzenberg(opmaak)
Illustraties:	drs. M.J.J. Dautzenberg, P.M. Floore
Definitieve versie:	mei 1999
Oplage:	7
ISSN:	1572-3151

© Hollandia, Zaandijk 1999

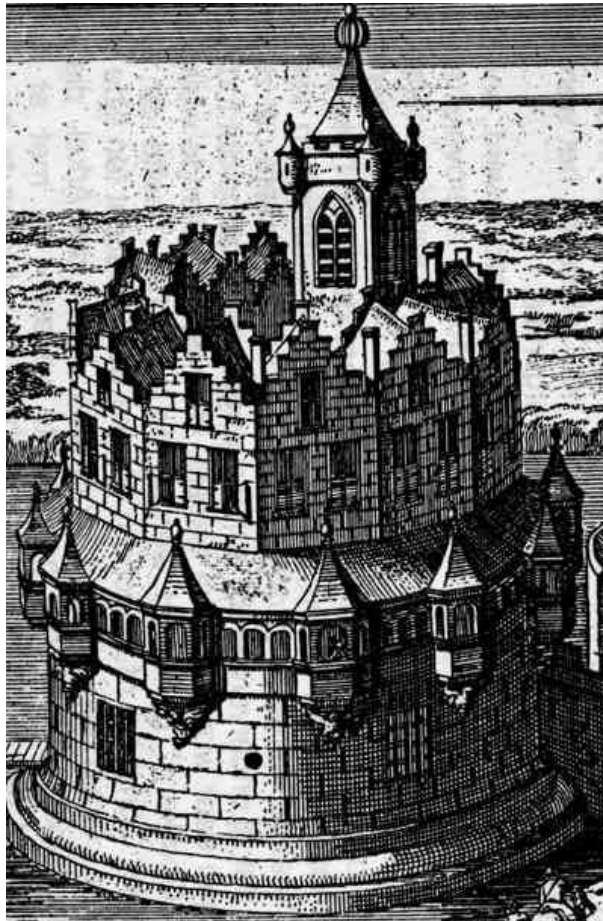
HOLLANDIA, CULTUURHISTORISCH ONDERZOEK EN ARCHEOLOGIE
tuinstraat 27a
1544 rs zaandijk
☎ 075 - 622 49 57
✉ hollandia@tech-center.com

Inhoud

1. Inleiding	2
2. Werkplan	2
3. Kabel- en leidinginformatie	3
4. Verloop van het onderzoek	3
4.1. Historische bronnen	3
4.2. Uitvoering van het werkplan	3
4.3. Het inventariserend onderzoek: boringen en sonderingen	4
4.4. Het aanvullend onderzoek: een proefsleuf	4
5. Bevindingen en conclusies	5
5.1. De sporen en vondsten	5
5.2. De muurresten	6
6. Aanbevelingen	7

Bijlagen:

Bijlage 1: Vondstenlijst

Archeologisch prospectie onderzoek aan Bastion V
te Gorinchem (Zuid-Holland)

mei 1999

Opdrachtgever: Hoogheemraadschap van de Alblasserwaard en de
Vijfheerenlanden, Gorinchem

Door: Sjeng M. Dautzenberg

Inleiding

In het kader van het besluit van Gedeputeerde Staten van de provincie Zuid-Holland, volgens artikel 7 van de wet op de waterkering, is het Hoogheemraadschap van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden, belast met het beheer van de waterkerende vestingswallen van Gorinchem. In de Projectnota / Milieu Effect Rapportage¹ wordt onder andere nader ingegaan op de verschillende bouwtechnische varianten die voor de versterking beoogd worden, en de te verwachten gevolgen voor de cultuurhistorische-, landschappelijke- en natuurwaarden van de vestingswallen.

Om het dijkversterkingsplan, dat door de opdrachtgever van dit onderzoek is ontworpen, te kunnen uitvoeren, was dit onderzoek van belang om twee redenen:

- Zich in de bodem bevindende archeologische resten van de 15e eeuwse burcht “de Blauwe Toren, konden een obstakel vormen voor de bouwwerkzaamheden van de dijkverzwaring, c.q. het aanleggen van een damwand langs de Duivelsgracht en door Bastion V.
- Aanleg van een damwand zou een versturende invloed kunnen hebben op deze archeologische resten

Afb. 1. Mechanische sondering op bastion V te Gorinchem

Werkplan

Inventariserend archeologisch onderzoek : Er is gekozen om het terrein te onderzoeken door middel van mechanische sonderingen en boringen omdat in de bodem hoeveelheden puin en baksteen verwacht werden, en omdat deze resten zich zouden bevinden op een zodanige diepte, dat het uitvoeren van handboringen niet mogelijk zou zijn. Met de sonderingen werd verwacht eventuele massieve muurresten op te sporen en vervolgens te doorboren met de boormachine om de dikte er van vast te stellen. Met name de afwijkende, enigszins bolle vorm, van de zuidwestzijde van het bastion werd van oudsher geassocieerd met de begraven resten van de blauwe toren. Bovendien zouden de boringen informatie verstrekken over de samenstelling van de bodem, c.q. de stratigrafische opbouw van het bastion.

Aanvullend archeologisch onderzoek : Indien nodig zou door het aanleggen van een proefsleuf een meer gedetailleerd beeld verkregen kunnen worden van de aard van de archeologische resten, hetgeen met betrekking tot beide geformuleerde doelstellingen van dit onderzoek een beter inzicht zou kunnen verschaffen.

¹ Arcadis Heidemij Advies, 4-2-'99; *Projectnota/MER Versterking vestingswallen Gorinchem*.

Kabel- en leidinginformatie

Voor aanvang van de veldwerkzaamheden werd de nodige kabel- en leidinginformatie gewonnen. In bastion V bevinden zich 3 leidingen:

- Een persleiding t.b.v. een bodemsaneringsproject (Gem. Gorinchem- Sec. Stadsbeheer, tel. 0183-659610).
- Een electriciteitskabel (ENECO, Energie bedr. Merwedestreek, tel. 078-8909230).
- Een telefoonkabel (KPN Telecom BV RayonZuidWest, tel. 010-4571314).

Verloop van het onderzoek

Historisch vooronderzoek

Kort nadat de Hollandse graaf Willem VI in 1412 Gorinchem in bezit kreeg liet hij aan de zuidzijde van de stad een burcht bouwen. Over dit kasteel is verder weinig bekend. In 1461 startte Karel de Stoute de bouw van een nieuw kasteel. Dit kasteel werd nooit helemaal afgebouwd, slechts een toren, opgetrokken uit de harde arduin steen, werd volgens plan verwezenlijkt; de Blauwe Toren. Volgens de overlevering had dit kasteel forse, dikke muren, kelders met gevangnissen, maar ook gerieflijke vertrekken met mooie schuine daken. In 1578 werd besloten tot de afbraak van het kasteel. Het kasteel voldeed niet meer aan de nieuwe eisen die gesteld werden aan de verdediging van de stad. De plannen voor de nieuwe omwalling van de stad betekende het einde van het kasteel, dat toen jaren het aanblik van een steeds kleiner wordende ruïne gehad moet hebben tot rond 1600. Inmiddels was de aanleg van de nieuwe veste van Gorcum volgens het *Oudnederlandse stelsel* reeds begonnen en kreeg bastion V zijn huidige contour. In 1672 werd de wal gemoderniseerd, hetgeen met name een versteviging en verhoging van het lichaam omvatte. Er werd ook een *glacis* aangelegd, d.w.z. een verhoogde “rug” parallel aan het talud. De resten van het oude kasteel in bastion V waren sinds het begin van de 17e eeuw al onder een dikke laag aarde bedolven maar toch bestaan er meldingen, tot in de 19e eeuw, van zichtbare funderingen van “het oude kasteel” nabij het bastion. Een kroniekschrijver² beschrijft in 1774 : “... overblyfselen der grondslagen by de zogenaamde Duivels-Graft, buiten de Water-Poort”, en zelfs in 1831 werden nog oude restanter gezien bij de Duivelsgracht³. In orale tradities leven deze feiten het langst voort: “Iedere Gorkummer kent wel het verhaal van de slechte slotvrouw die in tijd van hongersnood de gewoonte had haar binnenplein te schrobben met melk, tot dat God er genoeg van kreeg, en haar voor straf met kasteel en al in de Duveltjesgracht liet verdwijnen”⁴.

Uitvoering van het werkplan

Drie aspecten van het werkplan werden aangepast:

- Van het aanvankelijke plan om over het gehele bastion een willekeurig symmetrisch grid van sonderingen werd afgeweken omdat zich, tegen verwachting in, meerdere kabels en leidingen bleken te bevinden in het bastion (zie boven). Omdat het opsporen van alle leidingen niet mogelijk was, werd een marge tot 4 meter afstand in acht genomen aan beide weerszijden er van, afhankelijk van de nauwkeurigheid van de aangeleverde tekeningen.
- In overleg met de opdrachtgever werden de sonderingen geconcentreerd op de plaats van het geplande tracé van de damwand, om zo beter aan de eerste doelstelling te voldoen.

² J.Wagenaar 1744; *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*

³ J.F.Martinet 1831; *Het Vaderland en het Vereenigd Nederland*

⁴ M.Veen 1998; *Kasteel De Blauwe Toren*.

- Op de hoger gelegen delen van de lokatie (langs het talud) kon niet worden gesondeerd omdat de sondeerwagen hier niet kon komen. Het grid van sonderingen dat eerder door GeoDelft werd gezet kon daarom niet nader worden verdicht. Er konden hier wel enkele boringen worden verricht

Het inventariserend onderzoek; boringen en sonderingen

Van 19 tot en met 23 april werden 22 sonderingen en 6 boringen verricht en op 6 en 7 mei werd een proefsleuf aangelegd hetgeen in totaal 6,5 werkdagen in beslag nam. Het uitzetten van meetsystemen, het nemen van hoogtematen van het bastion en zoeken naar leidingen nam 2 dagen in beslag.

De lokaties van sonderingen en boringen werden zo veel mogelijk gekozen aan de hand van de uitkomsten van voorafgaande sonderingen, om een zo duidelijk mogelijk beeld te krijgen. Boringen werden met name gezet op plaatsen waar de sonderingen “vast” liepen, zodat aanwezigheid van muurresten, en zo mogelijk ook de dikte ervan, met zekerheid kon worden vastgesteld.

(Zie figuur 1): Sondering (S) 1 t/m 5 en 20 t/m 22 werden in een raai in de westelijke rand van het bastion gezet en stootten niet op muurresten of puinlagen S 6 t/m 8 werden ten westen van het damwandtrace in het bastion gezet. Hierbij werd tussen +6.00 en +2.00 m NAP weerstand van puinlagen ondervonden hetgeen in de grafieken als korte, hevige uitslagen te zien is. S6 had zeer hoge weerstand bij -3.50 NAP. S 9 t/m 19 stootten ook op puinlagen. S 11 en S17 liepen vast op respectievelijk -0.60 NAP en +2.50 NAP bij een kracht van meer dan 16 ton per cm².

Boring (B) 5 en B6 werden op de zelfde plaats als respectievelijk S 11 en S17 verricht en wezen uit dat er zich massieve muurresten bevonden op deze plaatsen. B5 doorboorde deze fundering volledig (0.10 tot 0.90 -NAP) en B6 werd gestaakt na een muur doorboord te hebben van 3.50 tot 2.50 +NAP. Op 1.5 m van B3 vandaan werd B1 gezet. Deze boring bevatte op +/- 0.00 +NAP een huneuse laag met zand, stujes hout, glas en veel platte, grijze leisteen; vermoedelijk een verstoorde cultuurlaag met afbraakresten van daken en ramen van een bouwwerk.

Afb. 2. Boring 5; verhitte avegaar doorboort massieve fundering

B2 en B3 werden verricht op damwandtrace nabij twee eerder door GeoDelft gezette sonderingen (39 en 67). Deze sonderingen liepen vast rond -2.50 NAP. B2 ondervond veel weerstand vanaf +1.50 NAP van compact puin en werd gestaakt op 0.00 NAP. B3 stootte op een zeer harde laag met veel stukken verdroogde klei op -2.50 NAP. Bij B2 en B3 konden echter geen muurresten worden vastgesteld. B4 toonde een redelijk “schone” gelaagdheid van matige tot zware zavel met weinig puin. Zoals ook in de sonderingsgrafieken van Geodelft te zien is, neemt de aanwezigheid van puinlagen af in oostelijke richting langs het talud aan de duivelsgracht.

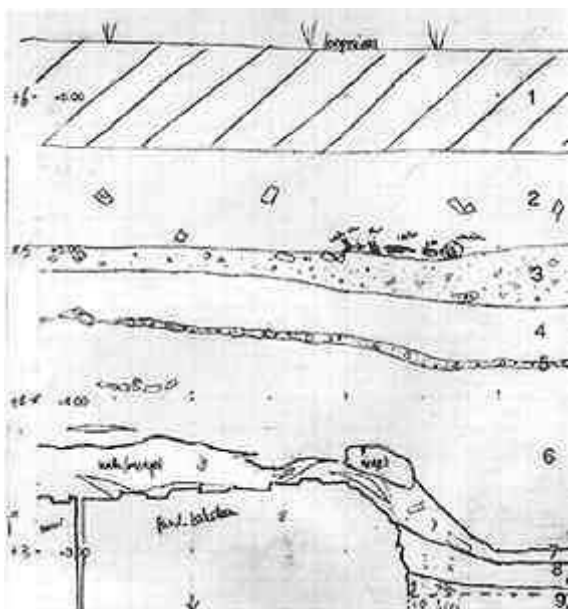
De grondwaterstand van alle boringen varieerde tussen +2.60 en +1.70 NAP.

Het aanvullend onderzoek; een proefsleuf

Naar aanleiding van deze bevindingen werd besloten een proefsleuf aan te leggen over de plaats waar B6 muurresten aanboorde. Deze sleuf werd gegraven over een gedeelte van het tracee van de te plaatsen damwand. In deze smalle werkput werden enkele funderingen

blootgelegd. Bij het uitbreiden van de werkput in oostelijke richting begonnen de wanden ineem te storten door het losse puin onderin het profiel waardoor wegens gevaar van verdere uitbreiding moest worden afgezien. De tot dan toe blootgelegde sporen konden worden getekend en gefotografeerd, er konden enkele vondsten worden verzameld, en er kon een profiel worden getekend en worden geïnterpreteerd.

sporen en vondsten

Afb. 3. Profiel aan de noordzijde van de proefsleuf

Er waren verschillende bouwfases te herkennen in het profiel van de proefsleuf. Laag 1 en 2 zijn de ophogingslagen van na 1672. Laag 3 t/m 6 zijn de vroeg-/midden-17e eeuwse ophogingslagen met 2 “berijdbare” niveaus. Laag 7 is een niveau met veel puin, verharde mergel en kalkstof, gevormd toen het kasteel afgebroken werd. Laag 8 en 9 sluiten aan op de fundering en dateren uit de 16e eeuw en vroeger. In het zuidprofiel in was laag 2 beduidend dikker hetgeen lijkt overeen te komen met het in 1672 opgebrachte glacis. Niveau 3 was hier echter op gelijke hoogte als in het profiel in noordrichting; De vroeg 17e eeuwse veste zal daarom een veel vlakker karakter gehad hebben en veel lager zijn geweest.

Onderin niveau 2 bevond zich een gearticuleerd skelet in gestrekte houding met het hoofd in ZW richting, ingegraven tot enkele centimeters in niveau 3. Sporen van de ingraving van het graf, en een kist, waren niet (meer) te onderscheiden. Het betrof een waarschijnlijk mannelijk individu van middelbare tot hoge ouderdom. De vondst van het skelet was niet verwonderlijk gezien Gorcums roerige verleden, ook gezien de wetten op lijkbezorging :

.... “In 1799 is er inderdaad een stuk land tot begraafplaats aangekocht, dat jaarlijks werd verpacht en in 1804 weer werd verkocht. Voorts is er omstreeks 1800 sprake van een Engelse militaire begraafplaats op de stadswal en van een Hollands-Engelse militaire begraafplaats bij de Krinkelwinkel, terwijl er in 1807 een plaats voor de doden uit het militair hospitaal in 'het Terreplein van het Klein-Bolwerk' (Bastion X) werd gevonden.”

Hoewel bij bovenstaande berichten over begraafplaatsen niet naar het joodse verzoek wordt verwezen, blijkt uit het 'Dood-Register der Hoogduitsche of Israelitische Gemeente binnen Gorinchem', dat er tussen 1803 en 1811 joden 'op de Wal' zijn begraven. Wanneer wij de militaire begraafplaatsen uitsluiten, dan zal het terreintje uit de jaren 1799-1804 in aanmerking kunnen komen. Mogelijk is het te situeren in Bastion IV, dat in 1813 ook als Kerkhofbolwerk bekend stond. Uit de twijfelachtige aard en ligging van een begraafplaats moge de nog onzekere situatie van deze jaren blijken. “⁵

Afb. 4. Vondsten uit de bovenste lagen van het bolwerk (2^e helft 17^e eeuw)

⁵ B. Stamkot 1989; *Joods Gorcum 1349-1964, een gedenkboek.*

De ethnische achtergrond van het individu kon niet herleid worden maar dat (ook) Bastion V als begraafplaats gebruikt werd, is hiermee vastgesteld. De vraag of het een joodse begraaving is of een begraaving van een soldaat is, kan niet met zekerheid gezegd worden.

De overige vondsten bestonden uit verspreid liggend, gebroken dierlijk bot, en aardewerk. Niveau 1t/m 3 bevatte grote hoeveelheden aardewerk uit de 17e eeuw en later. Onder niveau 3 waren weinig scherven, en bevond zich geen 17e eeuwse of recenter materiaal. Enkele scherven dateerden zelfs uit de 14e tot 12e eeuw en bevonden zich in en onder niveau 7 (zgn. Blauw/grijs-, rood aardewerk en steengoed).

muurresten

Er werd een 1.8 m brede fundering (mogelijk van een poer of steunbeer) en een 40 cm brede fundering van een muur blootgelegd. Deze muur verliep in NNO-ZZW richting. Ten oosten van deze muur bevond zich een vloer van gelijksoortige baksteen (rood, ca. 25x12x5 cm). De muur had geen kenmerkend patroon waarin de stenen gemetseld waren. De bakstenen van de vloer waren in een patroon gelegd, haaks op elkaar (zie bijlage 1). De funderingen die in boring 5 werden aangeboord konden niet worden blootgelegd wegens eerder genoemde redenen. Hoe de hier blootgelegde funderingen zich verhouden tot het complex was in deze kleine werkput niet vast te stellen.

Afb. 5. De muurresten van de Blauwe Toren in de opgravingsleuf op bastion V

Waarschijnlijk maakte de gevonden resten deel uit van het voorburchterrein dat zich ten noordoosten van de Blauwe Toren bevond. De hier getoonde kaartprojecties laten zien hoe de Blauwe toren, het kasteelterrein en de omwalling ongeveer gelegen zullen hebben ten opzichte van Bastion V. De projectie van de huidige stratengids op de tekening van van Deventer toont hoe relatief nauwkeurig de topografische kaart uit de 16e eeuw is. Het is mogelijk dat de toren zich buiten het huidige bastion bevond, daar waar nu water is. Dit geldt ook voor het zuidoostelijke deel van het kasteelterrein. Dit verklaart waarom sommige kronieken verhalen over

zichtbare ruïnes tot in de vorige eeuw. Opmerkelijk is ook dat de plaats van de aangetroffen brede muurresten onder de meest zuidelijke nieuwbouw aan de Krabsteeg ongeveer overeen komt met de plaats waar volgens de tekening van van Deventer de noordelijke muur van het kasteelterrein lag. Er werden hier in 1983 funderingen gevonden van 2 parallel aan elkaar lopende muren in oost-westelijke richting. Deze muren waren naar verluid respectievelijk 7,5 en 2,5 m breed.⁶

Afb. 6 Uitsnede plattegrond Gorcum van Jacob van Deventer, rond 1560

⁶ Mondelinge mededeling M.Veen en Architectenburo de Bie, Gorinchem.

Aanbevelingen

De breedtes en minimale diktes van de blootgelegde muurresten zijn vastgesteld zodat hiermee rekening kan worden gehouden bij de aanleg van een damwand. De muurresten die doorboord werden in boring 5 zijn ca. 1 meter dik en zijn maximaal 3 m breed en bevinden zich op ca. 0.00 en -1.00 NAP. De mogelijkheid bestaat dat er zich nog meer muurresten bevinden op plaatsen waar niet gesondeerd werd of niet gesondeerd kon worden. Met name de plaats waar de damwand schuin in het bastion afbuigt, en het laatste deel van het rechte stuk langs het talud (ten oosten van de werkput) komt hiervoor in aanmerking. Indien zich hier overblijfselen van de 17e eeuwse stadsmuren bevinden (zie bovenstaande afbeeldingen), moet er rekening mee gehouden worden dat dit zeer brede funderingen kunnen zijn. In de eerste 50 meter (van oost naar west) van de damwand langs het talud aan de Duivelsgracht is de kans op grote obstakels aanzienlijk lager.

De in de proefsleuf aangetroffen resten tonen aan dat er zich overblijfselen van het kasteel in het bastion bevinden. Wanneer besloten wordt om funderingen te verwijderen alvorens met de bouwwerkzaamheden te beginnen, kan aanbevolen worden dit in aanwezigheid van een archeoloog te doen, gezien de grote historische waarde van deze lokatie. De grondwaterstand en stabiliteit van het bastion en het talud zullen hierbij in consideratie moeten worden genomen. Voor het deel van het bastion dat niet door de aanleg van de damwand wordt bedreigd, geldt dat het zoveel mogelijk in tact zal moeten worden gelaten omdat behoud van een archeologisch monument voorop staat uit ethische overwegingen.

Afb. 7. Kaart van Van Deventer met huidige bebouwing geprojecteerd

Afb. 8. Detail Blauwe Toren en bastion V, met projectie van huidige stratenpatroon van kadastrakaart en trace van de geplande damwand